

Nathan Spannaus. *Preserving Islamic Tradition: Abu Nasr Qūrşāwī and the Beginnings of Modern Reformism*. Oxford University Press, 2019. xviii + 352 sayfa. ISBN: 9780190251789.

Selim Argun*

Tercüme: Nimet İpek**

On sekizinci yüzyılın ortasından yirminci yüzyılın ortalarına kadarki süreçte bütün dünyadaki Müslüman topluluklar, muhtelif ideolojik biçimlerle tercihler sergileyen ve ulemânın öncülüğünde gerçekleşen pek çok ihyâ hareketine (*revivalist movements*) şahitlik etmiştir. Bu eğilim kısmen Müslüman toplumların kendi iç dinamiklerinin bir sonucu olmakla birlikte, daha önce İslam toprakları hüviyetindeki coğrafyada hızla yayılan Avrupa kökenli kültürel ve politik sömürgeci dalgalara da atfedilebilir. Orta Doğu ve Kuzey Afrika alan araştırmalarıyla karşılaştırıldığında Volga-Ural bölgesinde neşvünema bulmuş İslam medeniyetinin tarihi, Batı akademisi içerisinde yeterince yer bulmamış ve belki daha da önemlisi gerektiği ölçüde teorize edilmemiş bir araştırma alanı olarak rahatlıkla tavsif edilebilir. Bu olgunun siyasi ve pratik nedenlerini bir tarafa bırakırsak, önceden çoğunluğu Müslüman olan bölgelerin genişliğine ve uzun tarihine rağmen, genel anlamda söylersek Müslümanların entelektüel tarihine ve ulemâ sınıfının bu engin coğrafyada Rus imparatorluk yönetiminin modernleştirme çabalarına yönelik sergilediği çabaya dair akademide hissedilir düzeyde bir boşluk söz konusudur. Nathan Spannaus'un kitabında ortaya koyduğunu iddia ettiği şey işte tam da bu çokça ihtiyaç duyulan bilimsel incelemeye karşılık gelir ve bu yönüyle de güncel tarih yazımında önemli bir boşluğu doldurur. Öyle gözüküyor ki kitap, konunun uzmanı olmayan ve "ilk defa bu konulara eğilen Batılı" okuyucu kitlesine ulaşma çabasını sergilemenin yanı sıra oldukça sofistike düzeydeki din içi teleolojik tartışmaları hayranlık uyandıracak kadar ayrıntılı ve bilimsel bir tarzda ele alıyor.

* Dr., Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı. İletişim: selim.argun@diyanet.gov.tr.

** Doktora Öğrencisi, Sabancı Üniversitesi, Tarih Bölümü.

On bölümden oluşan kitap geniş bir konu yelpazesini kapsar: Reform ve gelenek etrafında şekillenen tarih yazımı, Rus İmparatorluğu'nda ulemânın rolü, epistemolojik eleştiri, içtihat ve hukuk teorisinin işlevi, ilahi sıfatlar sorusu, klasik-sonrası dönemde kelâm disiplini, ilmî gelenek içinde reform, modernite ve dinî çevrenin dönüşümü. Bunun yanı sıra, yol gösterici niteliğindeki bir giriş bölümüyle kitabın odağında bulunan Ebû Nasr Kursâvî'yi (ö. 1227/1812) Cedîdizm hareketinden ayırtıran bir sonuç bölümü de kitabın kapsamı içerisindedir. Bölümler, yaklaşık elli beş alt bölüme ayrılmış olup ayrıntılı bibliyografya, dipnotlar ve indekse de sahiptir. Spannaus meraklı zihinlere hitap eden bir eser ortaya koymuştur. Hem okumaya hem de ileride referans kitabı olarak kullanılmaya uygun mükemmel bir kaynak eser ortaya çıkmıştır.

Başlangıçta yazar iki araştırma sorusu sorar: Kursâvî'nin reformizmi ne hakkındadır ve tarihsel kaynakların çoğunda neden bu kadar farklı şekilde zikri geçmektedir? Ebû Nasr Kursâvî, Kazan'ın kuzey doğusunda bulunan Kursa köyünde doğmuş, 36 gibi çok erken bir yaşta İstanbul'daki kolera salgınının kurbanı olarak hayat yolculuğunu tamamlamış ve Üsküdar'a defnedilmiştir. Köyünün izole bir yerde olmasına ve az sayıda öğrencisi ve yol arkadaşı bulunmasına rağmen, cesur şeklinde tavsif edilebilecek reform fikirleri, hayatının ve zamanının ötesine geçmiştir. Buhara'da kendisine yönelik sapkın ithamı sebebiyle verilen idam cezasından ancak memleketine dönerek kurtulabilmiştir.

Yazar, Volga-Ural Müslüman tarihinin, özellikle Rus imparatorluk dönemindeki dinî, sosyal ve kültürel değişimlerini bağlamsal bir okumaya tabi tutmak için yirminci yüzyılın başlarında bölgede öne çıkmaya başlayan ve modernist bir hareket olarak betimlenebilecek Cedîdizm kavramını derinlemesine inceler. Ana tema İslami geleneği, değişen zamanlarda, özellikle de modern dönemde koruma mücadelesidir. Kitap, Kursâvî'nin biyografisiyle zamanının ve bulunduğu bölgenin tarihini sağlam bir epistemolojik temel üzerine inşa edecek şekilde bir araya getirir. Sürekliliğini sağlamış olan bir gelenek, sabit ve güncelliğini koruyabilmesi için adaptasyona ihtiyaç duyar. Bu gelenek, Kur'anî ilkeleri ve Hz. Peygamber'in sünnetinden gelen uygulamaları değiştirmeksizin reformculuğa ilham kaynağı olmuştur.

Bu noktada bölgedeki Müslüman medeniyet ve kültür tarihini daha yakından inceleyelim. Kitapta yer alan bilgilere göre, Volga-Ural bölgesinin Müslüman tarihine ait 600 yıllık zaman çizelgesi şu şekilde özetlenebilir: Volga-Ural bölgesinde İslam'ın varlığı, Bağdat'taki Abbâsi halifesinin dinî ve askerî yardımıyla Volga Bulgar Krallığı'nın ihtidasına uzanacak şekilde onuncu yüzyılın başlarına kadar gider.

Onuncu yüzyılın sonlarında Ruslar, Ortodoks Hristiyanlığına geçmişlerdi. Onlar, Moğolların on üçüncü yüzyılda Doğu Avrupa'yı işgal etmesine ve Volga'nın alt kısmında bulunan Altınorda'da Cengiz Han *yasasını* kurana kadar "Rus muhitlerine (*Russian environs*)" hâkimdi. 1313 yılında Özbek Han (ö. 740/1340), Altınorda'da İslam'ı hâkim kıldı. Han, 1328'de Moskova'daki I. İvan'ı (ö. 1340) Büyük Prens olarak atadı. Bu gelişme, Ruslar üzerinde Moskova egemenliğinin başlangıcını işaret eder. 1394-1396'da Timur (ö. 807/1405) Altınorda'nın kontrolündeki toprakları işgal etti ve Bulgar şehrini yağmaladı. 1431'de ise Moskova orduları orayı yıktı. On beşinci yüzyılın ortalarından on altıncı yüzyılın ortalarına kadar Moskova ile Kazan arasında Moğolların Moskova üzerindeki egemenliğini sona erdiren daimi bir savaş söz konusuydu. 1475'te Osmanlılar Kırım Hanlığı üzerinde egemenlik kurdu ve 1547'de Moskova'nın büyük prensi "Korkunç" İvan Grozniy (ö. 1584) kendisini tüm Rusya'nın çarı ilan etti. 1552'de Moskova Kazan Hanlığını fethederek Moskova'nın Ural bölgesine girmesini sağladı. 1556'da Moskova Astrahan Hanlığını ve otuz yıl sonra Sibiry Hanlığını fethetti. 1598'den 1788'e kadar geçen 190 yıllık dönemde Hristiyan Rusya'nın siyasi, askerî ve dinî hegemonyasını kurduğu bölgede pek çok yeni tarihî gelişme yaşandı. 1788 senesinde Ufa'da, Hristiyan Rus hegemonyasına tabi, Muhammedi hukuka bağlı Manevi Meclis Vakfı (Foundation of Spiritual Assembly, FSA) kuruldu. 1864-1873 arasındaki 9 yıllık dönemde Rusya, Orta Asya hanlıklarını fethederek oraları kolonileştirdi; böylelikle Volga-Ural bölgesinin tarihî serencamı, Rus ideolojik ve siyasi hegemonyasıyla tanıştı.

Kursâvî'nin yaşamı, 1778'de FSA'nın kurulması ve de Rus yöneticilerinin keyiflerine uygun olacak şekilde geleneksel İslam'ın kusurlu bir yorumunu ön plana çıkaran itaatkâr bir ulemâ yapılanmasının doğuşuyla kesişti. Kursâvî, ulemâyı içtihadı bırakıp taklide aşırı güvendikleri için korkusuzca eleştirdi. Taklit ve içtihat arasındaki ilişki, kitap boyunca ilmî bir tartışma şeklinde tekrar tekrar gündeme gelir. Bu temelde Kursâvî, teolojik konuların yeniden incelenmesi ve Müslüman topluluğun ahlaki temellerini korumak için geniş bir reformist proje çağrısında bulundu. Yazar, Kursâvî'nin bu projesinin bahsi geçen Rus kuruluşundaki ulemânın desteğini, hiç de sürpriz olmayacağı gibi, kazanmadığını belirtir. İşin aslı, Buhara uleması bu düşüncelerini sapkınlık olarak nitelendirdi ve iktidardaki Emir Haydar (hüküm süresi 1800-1826) keyfi bir biçimde 1808'de onu ölüm cezasına çarptırdı.

Spannaus, Kursâvî'nin düşüncesinin alamet-i farika niteliğindeki özelliklerini açıklarken onun, reformist bir proje için strateji geliştirirken, Rus sömürge ideolojisinin yozlaştırıcı gücüne doğrudan tepki vermediğini, bunun yerine Kur'an ve sünnete dayanan stratejik bir proje önerdiğini belirtir. Böylelikle okuyucunun

anlayışını, on üçüncü yüzyılın ortasından sonraki döneme denk gelen klasik-sonrası düşüncenin, dinî reformizmin ve erken dönem modernist hareketlerin kesişimi yönünde genişletir. Hayatı, Rus devleti ile Müslüman tebaası arasındaki ilişkinin geri dönülemez bir şekilde dönüştüğü bir geçiş dönemine denk gelmiştir. Öyle ki ulema, kendi toplulukları içerisindeki en önemli düzeydeki otoritelerini kaybetmiş ve Rus devletine boyun eğmiş bir haldeydiler. Spannaus'un kitabı, ana odak noktası olan reformist projeyi anlamak için İslam ilmî geleneğini temel mercek olarak kabul edip ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Yazar, Kursâvî'nin reformist projesinin temelini, Kur'an ve sünnetin hüküm sürdüğü bir düşünce sistemi olduğunu savunur. Kursâvî bu sistemi "selef-i sâlih'in mezhebi" olarak adlandırır. Ona göre bu mezhep, tüm hukuki, teolojik, sosyal ve ahlaki konularda temel konum olarak işlev görmekte, böylece doğru inanç ve eylemi ifade etmekte ve şüpheli ortadan kaldırmaktadır (91). Âlimler şüphesiz hata yapabilme ihtimaline sahip olduklarından, onların *tahkik* edilmiş olarak sunduklarının İslam'ın iki temel kaynağına yani Kur'an ve sünnete tabi kılınmasıyla hakikat korunmalıdır. Ne var ki bu tutum onu, ayırt edici özelliği Rus devletine sadakat olan bürokratik ulemayla çatışmaya sevk etmiştir. Onun epistemolojik eleştirisinin odak noktası Müslümanların devletle ilişkisi değil, Müslümanların ahlaki durumlarıdır. Bu kavram, onun taklit-içtihat ilişkisini idare etmesini sağlayan kriterdir. O içtihadı taklidin konvansiyonel zıddı olarak görür ve tahkiki, zemin teşkil edici öncüllerin araştırılması ve delil olmaksızın bir ifadenin kabulüne izin vermeyen konumun esası olarak telakki eder. Taklit, Müslümanların daimi bir şekilde maruz kaldıkları, devlet kadrolarında çalışan ulemânın da onu vaaz ettiği ve uyguladığı bir şeydi.

Hem Kursâvî'nin hayatını kapsamlı tarihsel anlatıya tabi tutan hem de onu bölgenin diğer reformist ulemâsından ayıran teleolojik görüşlerini ayrıntılı bir biçimde analiz eden yazar bu çabasının ürünü olarak yeni bir yorum ortaya koyar ve Volga-Ural bölgesinin entelektüel tarihini anlamak için yeni bir teorik çerçeve sunar. Fakat bunu söylemekle birlikte, bu olguyu daha iyi anlamlandırmak için farklı coğrafi bölgelerde gerçekleşen eşzamanlı ihyâ hareketlerinin karşılaştırmalı bir analizine başvurmak da gerekebilir. Örneğin, Kursâvî'nin yaşadığı dönem birçok tarihçi tarafından reform tartışmaları bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilir. 1789'dan 1807'ye kadar hüküm süren III. Selim (ö. 1808) ulemeden ve devletin yüksek rütbeli asker ve memurlarından bizzat hükümet kurumlarının reformu için taslak raporlar hazırlamalarını istemiştir. *Tecdit, ıslah, reform, nizâm-ı cedid* gibi kavramlar o

dönemde oldukça rağbet görüyordu. Padişaha her biri Kursâvî'nin reformist yaklaşımına çok benzeyen ve mevcut durum hakkında paha biçilmez öneriler içeren düzinelerce risale sunuldu. Tüm İslam ümmetinin halifesinin makamının bulunduğu ve dünyanın dört bir yanındaki Müslüman topluluklarla güçlü ilişkiler kuran İstanbul, ulemâ buluşmalarının tabii bir mahfiliydi. Ya hacetmek üzere Mekke'ye giderken İstanbul'a uğramaları –Mekke'ye hacetmek üzere giderken İstanbul'da vefat eden Kursâvî'de olduğu gibi– sebebiyle ya da imparatorluğun yaptığı davetler neticesinde çevre bölgelerden (*periphery*) İstanbul'a gelen birçok ulemâ, yerli âlimlerle buluşuyor, görüşlerini ve deneyimlerini paylaşıyorlar ve karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelmek için ihtiyaç olursa imparatorluktan yardım istiyorlardı. Örneğin Spannaus'un Volga-Ural bölgesindeki Cedidizm hareketinin en etkili figürü olarak nitelendirdiği İsmail Gaspıralı (ö. 1332/1914), devrimci Jön Türkler hareketinden hem İstanbul'da iken hem de Paris'te kaldığı dönemde son derece etkilenmiştir (289). Dahası, son zamanlarda yapılan araştırmalara göre, kronolojik farklılıklara rağmen Rus Büyük Petro (ö. 1725), Mısırlı Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1265/1849) ve Osmanlı sultanları III. Selim ile II. Mahmud'un (ö. 1255/1839) öncülüğündeki reform süreçlerinin, takip ettiği yollar açısından benzerlikler gösterdiğini belirtmek gerekir. Gelecekte bu bölgesel deneyimlerin birbirleriyle bağlantılarını, kamusal kabulleri ve/veya moderniteyle yüzleşmeleri açısından karşılaştırmak ve göstermek ilginç olacaktır.

Daha da açmak gerekirse hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Mısır'da gerçekleşen bu "sismik kayma (*seismic shift*)", dinî vakıfların merkezileşmesi sebebiyle ulemâ sınıfının epistemik otoritesinin altının oyulmasıyla gerçekleşti. Bu vakıflar, yüzyıllar boyunca âlimler topluluğunun ekonomik özgürlüğünün sağlanmasında tarihsel açıdan çok önemli bir rol üstlendi. Üstelik bazı tarihçilere göre bu merkezileştirme modeli, Avrupa'daki gayrimenkul kilise mülklerinin devlet kontrolüne alınmasından ilham almış ve bu doğrultuda uygulamaya konulmuştur. Başka bir deyişle yukarıda zikredilen örneklerin motivasyonları ve sonuçları Avrupa'daki emsalleriyle benzerlikler taşır.

Her ne kadar bu çalışmanın kapsamı dışında olsa da kitabın ana temalarından birisi olan İslami kurumların Rusya tarafından yeniden şekillendirilmesi hadisesinin diğer benzer tarihsel örneklerle karşılaştırılması, okuyucuya daha derinlikli ve bağlamsal okuma imkânı sağlayabilirdi. Spannaus'un haklı olarak işaret ettiği gibi, dinî kurumların değiştirilmesi kaçınılmaz olarak dinî söylemin de değişmesine yol açar. Bu türden bir karşılaştırma reform girişiminin sadece münferit bir olgu olmadığını göstermekle kalmaz, yazarın da kitapta sürekli olarak atıfta bulunduğu

üzere, aynı zamanda Çarlık Rusya'sının Müslüman kurumlarla ilişkisinin gerçek sonuçlarının daha iyi anlaşılmasını da sağlayacaktı. Dahası Volga-Ural bölgesindeki ulemânın devlet öncülüğündeki modernleşme politikalarına gösterdiği tepkinin diğer bölgelerdeki ihyâci ulemanınkiyle mukayeseli olarak incelenmesi ufkumuzu daha da genişletecekti.

Bununla birlikte, yazarın mevcut tarih yazımına birden fazla yolla önemli katkılarda bulunduğunu belirtmek gerekir. Tarihsel olarak konuşursak, dinin muhafızları olarak birçok önde gelen âlim, sömürge dönemi sırasında ve sonrasında İslam dünyasının farklı bölgelerindeki ihyâ hareketlerine öncülük etti. Bu tür hareketlerin ideolojik ve metodolojik boyutlarını inceleyen çok sayıda çalışma vardır. Buna mukabil, en az çalışılan alanlardan birisi Rus İmparatorluğu döneminde Volga-Ural bölgesindeki Müslüman uyanışı (*Muslim revivalism*) olmuştur. Elinizdeki değerlendirmenin konusu olan kitap, bu "keşfedilmemiş kısma (*terra incognita*)" ışık tutar ve incelenen bölgedeki gelişmelerin araştırmaya dayalı ve ayrıntılı bir anlatısını sağlar. Hâlâ tam resmi görmekten çok uzak olsak da, bulmacayı çözmeye yönelik önümüze teşvik edici bir katkı sunar.

Tarihçiler Nathan Spannaus'un yaptığı en özgün katkının muhtemelen şu olduğunu düşüneceklerdir: O, Kursâvî'nin mirasını salt modernist olarak sunmayı reddetmiş, sergilediği fikriyatın geleneğin temel unsurları üzerine bina edilmiş olduğunu göstermiştir. Hiç kuşkusuz bu çalışmanın bütünüyle orijinal olan bir yönü de, Kursâvî'nin tarihsel portresiyle gerçekte olduğu hal arasındaki çelişkiyi göstermesi ve literatürde var olan hâkim tarihsel imgenin, İslam geleneğinin onun düşüncesindeki rolünü göz ardı ettiğini, bilakis onu bu geleneğin karşısında konumlandığını kanıtlamasıdır. Yazarın bu fikre karşı çıkması, mevcut literatüre yaptığı cesur ve önemli bir katkıdır. Dahası, sadece Volga-Ural bölgesindeki âlimler değil, Müslüman toprakların diğer bölgelerindekiler de reformist ve/veya gelenekçi olarak etiketlemek yaygın, ancak indirgemeci bir yaklaşımdır. Bu kitabın övgüye değer bir başka yönü de yazarın, Müslüman topluluklara modernleşme merceğinden bakmanın ve de Batı terminolojisiyle dinî deneyimlerini (örneğin "Weberyen", "modernist", "kapitalist", "aydınlanmış" vb.) anlatmanın tarih yazımında analitik açıdan çoğunlukla sorunlu sonuçlara götürdüğü yönündeki anlayışıdır. Bu bakımdan, yazarın bu konudaki teorik çerçevesi ve argümanı oldukça ikna edicidir. Geniş ve aynı ölçüde çeşitliliğe sahip bir coğrafyanın tüm entelektüel dönüşüm sürecini sadece bir âlimin yazıları aracılığıyla anlamanın riskli bir girişim olduğu sonucuna varılabilir, ancak kitapta sunulan kapsamlı ve titiz çalışma bu tür endişelere çok az yer bırakıyor.

Son olarak belirtmek gerekirse, yazar bir dizi yeni yazma eseri gün yüzüne çıkarmış ve Batı'daki İslam uzmanlarının çoğunun bilmediği, çeşitli dillerde yayınlanmış ve yayınlanmamış pek çok birincil kaynağı kullanmıştır. Entelektüel söylemin dönüşümü ve ilmi geleneğin anlatımındaki değişimler üzerine uzunca bir süre çalışmak, zahmetli ve çok-disiplinli bir okuma sürecine, çok uzun bir süreye ve hatırı sayılır bir özveriye ihtiyaç duyan hiç de kolay bir iş değildir. Yazarın, kitabına adadığı yıllarda üç kıta arasında gidip geldiği ve araştırmasını tamamlamak için birçok şehir, üniversite ve kütüphaneyi ziyaret ettiği anlaşılıyor. Sonunda ortaya çıkan kitabı, Kuzey Amerika'nın en itibarlı akademik kurumlarından biri olan McGill Üniversitesi'nde uzun yıllar süren zorlu doktora araştırmasının nihai ürünüdür. İnanıyorum ki, akıcı bir dille yazılmış bu öncü ve merak uyandırıcı kitap, Volga-Ural İslam geleneği araştırmalarında uzun yıllar boyunca dönüm noktası sayılacak bir çalışma olacaktır.